

PSİKOLOJİ VE DİN*

G. Stephens SPINKS

Çeviren: Bozkurt KOÇ* & Zeynep ÖZCAN**

Din psikolojisi alanındaki araştırmaların önemi, arkeoloji, antropoloji, etnoloji ve sosyoloji gibi bilim dallarının katkılarıyla son yıllarda büyük oranda artmıştır. Ancak psikolojinin kesin sınırlarını belirleme konusundaki zorluklar ve dinin doğasının kapsamlı tanımlar yapmaya uygun olmaması, belirli bir takım problemlerimiz olduğunu gösterir.

Günümüzdeki Durum

Mukayeseli dinlerdeki son araştırmalar göstermektedir ki, bütün dinler, –inanç ve ibadetlerde bulunan önemli farklılıklara rağmen- her biri önemli bir rol oynamasına karşın kültürel yayılma, gelenekselleştirme ve asimilasyon gibi süreçlerden daha fazla bir şeyle açıklanmayı gerektiren benzerlikler sergilemektedir.¹ Bu benzerlikler, insanın fiziksel olduğu kadar ruhsal ihtiyaçlarının evrenselliği; birlik ve beraberliğe doğru yönelten aynı dürtü; dünya işlerini yürütür görünen ancak yine de dünyanın dışında olan güçler konusundaki aynı bilinçten kaynaklanmaktadır. İnsan doğumundan itibaren kültürel ve kalıtımsal olarak dindar bir varlıktır ve aslında onun dini yaşamı, inançlarının gerçekliği ve bu inançların bireysel ve toplu ifadeleri hakkında herhangi bir hükme varmadan da psikolojik yönden incelenebilir. Ruhsal hakikatlerin gerçekliği, psikolog sıfatıyla hiçbir psikoloğun üzerinde

* G. Stephens Spinks'in, *Psychology and Religion (An Introduction to Contemporary Views)*, (Methuen & Co Ltd., London, 1963) adlı kitabının, "Psychology and Religion" başlıklı 1. bölümünün (3 ve 15. sayfalar arası) çevirisidir.

* Yrd. Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Psikolojisi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

** Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Din Psikolojisi Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi.

¹ Bkz. Ek III.

kolay kolay fikir belirtemeyeceği bir konudur.² Aşağıdaki ifade bunu doğrular niteliktedir:

Din zor ve çalışılması güç bir konudur... Yalnızca tam bir teslimiyetle kabul edilebilir bir şey olan dini, mantığın keskin kılıcıyla parçalarına ayırmak o kadar da kolay değildir. Dinin, insanı aşk ve büyük bir hikmetle kuşatmasının sebebini anlamak imkânsız gibi görünüyor.³

Bununla birlikte, dinin insan yaşamının tüm seviyelerinde etkin bir unsur olması, çağdaş psikoloji açısından dinin doğası ve etkinlikleri hakkında değerlendirme yapmayı zorunlu hale getirir.

Bir disiplin olarak psikoloji, ruh ve bedenle ilgilenir ancak onların ilişkileriyle ilgili bir çalışmayla da sınırlı değildir. İnsanın sinir sisteminin fizyolojik yönlerini ihmal etmemekle birlikte, psikolojinin, insanın çevresine verdiği içgüdüsel ve duygusal tepkilerle ilgili ne tam olarak objektif bir inceleme ne de biyolojik bir çalışma olmadığı açıktır. Psikoloji, irade ile ilgili bir çalışma olarak değerlendirilirse, insanın ulaşmak için çabaladığı ve insanı çeken “son”un değerlendirilmesini gerektirmekle kalmaz aynı zamanda saf pratik doğadan daha fazlasını o “son” a bahşeden değerlerin felsefi olarak incelemesini de gerektirir. Hayat asla sadece pratik bir olay değildir. Aksi takdirde hayatın ilkel ve tehlikeli dönemlerinde yaşayan insanlar, ‘pratik’ bir amacı olmayan müzik seslerini çıkarmaya çalışırken oyulmuş bir kamışın üflemeğe değer olduğunu asla düşünmeyeceklerdi.

Ayrıca psikoloji, insanın her zaman aynı bilinç düzeyinde yaşamadığını göstermektedir. Normal olağan bilinçlilik düzeyi vardır ancak bu bilinçlilik, sürekli olarak dikkatin dağılması, unutkanlık, hayal kurma, aşırı yorgunluk, hafızanın aniden dağılması ve bunların duygusal ilişkileri gibi genel tecrübelerden sürekli olarak etkilenir. Ancak psişenin bu aktiviteleri, bilinçli bir farkındalıkla sınırlandırılmış değildir. Her günün belli saatlerinde uykuya geçilir ve uykudayken insan, başka bir yaşamın farkında olur. Bu yaşam ona, uyanırken yaşadığı tecrübelerin, güzellik, gizem, şaşırtıcılık, korku ve günlük yaşamının başarıları gibi konuları işleyen bir drama sahnesinden çok daha kısıymış gibi görünmesini sağlar. Öyle ki birey istemese de bedeniyle sınırlı olmayan ‘çift’ bir ruha sahip olduğuna inanır. Tek başına Antropoloji, bir kişinin bilinçli farkındalığından bağımsız bir ruha sahip olduğuna nasıl inandığını tam olarak açıklayamaz. Ancak psişenin bilinçaltı aktivitesini

² Freud din hakkındaki naturalistik bakış açısıyla ilgili ilk açıklamasını *In the Psychopathology of Everyday Life (1904)* adlı eserinde yapmıştır: “Modern dinlere kadar uzanan mitolojik dünya görüşünün büyük bir kısmının, dış dünyaya yansıtılmış psikolojik süreçlerden başka bir şey olmadığına inanıyorum. Ruhsal faktörleri anlamının zorluğu ve bilinçaltı ile ilgili ilişkiler, bilimin, psikolojiye bilinçaltı olarak yeniden tercüme etmek zorunda olduğu “son derece mantıklı bir gerçek” (a super-sensible reality) anlamında yansıtılır. (Paranoya ile özdeşliği kullanmak zorunda olan birisinin bunu başka bir şekilde ifade etmesi zordur). İnsan, bu şekilde Cennet, İnsanın Düşüsü, Tanrı, Tanrı ve Şeytan, Ölümsüzlük vb. mitleri açıklamaya cüret edebilmiş ve böylece Metafizik, Metapsikoloji haline dönüşmüştür.” Ernest Jones’dan alıntı yapılmıştır: Sigmund Freud, (1957), Vol. III, s. 377-8.

³ Bronislaw Malinowski: *The Foundations of Faith and Morals*, (1934-1935).

deneysel olarak kanıtlayan psikoloji, ilkel insanın nasıl olduğuyla ilgili açıklamalar ileri sürebilir. İnsanın rüyayı ve ölüm fenomenini tecrübe etmesinin bir sonucu olarak, canlı ya da ölü bir beden arasındaki farklılıklarla ilişkilendirilen ‘çift’ ruhla ilgili bazı kavramlar oluşturuldu. Jung’un Elgonyi’nin dağ kabileleri arasında yaptığı araştırmalarında, nefesin ruh olarak düşünüldüğüne dair canlı bir örnek verilir. Elgonyililer sabahları güneş doğarken ellerini ağızlarının önünde tutarlar, tükürürler veya onlara kuvvetlice üflerler. Daha sonra ellerini daire şeklinde döndürüp avuç içlerini güneşe doğru tutarlar. Jung onların bu özel törenleriyle ilgili şu yorumu yapar:

Mana veya Tanrı anlamına gelen *Mungu*, bu yerliler için güneşe sunulan bir törendir ve sadece güneş doğarken yapılır. Eğer ellerinde tükürük varsa, ilkel inançlara göre bu kişisel *manayı* içeren maddedir. Bu, tedavi etmeyi, büyü yapmayı ve yaşamın güçlüklerine katlanmayı sağlayan bir güçtür. Eğer elleri üzerinde nefes alıp verirlerse, nefes rüzgâr ve ruhtur... Bu eylem, “Ben yaşayan ruhumu Tanrı’ya arz ediyorum” anlama gelir. Bu sözsüz olarak yapılan dua, şu ifadeyle eşdeğerdedir: “Tanrım, ruhumu ellerine emanet ediyorum.”⁴

Hıristiyan düşüncesinde, Kutsal Ruhun “Yel dilediği yerde eser; sesini işitirsin... Ruhtan doğan her adam da böyledir.” şeklinde ima edildiği bu ilişki, günümüze kadar gelmiştir.⁵

Ruh aynı zamanda, kan, kalp, gölge bazen de ‘isim’ gibi bedenın diğer yönleriyle de ilişkilendirilmiştir. Ancak bütün bu mecâzi ifadelerden ruhla en çok bağdaştırılanlar kan ve nefestir.⁶ Nefes gibi kan da yaşamın en doğal sembollerinden biridir. Bu (daha sonra da göreceğimiz gibi) kurban etmede kanın niçin bu kadar önemli rol oynadığını açıklamaktadır. Kan, insanın ‘canlı bir kurban’ olmasını sağlayan en önemli vasıtalarından biridir. Bundan dolayı Hıristiyan teolojisindeki “kuzunun kanı”, dünyaya ait günahları yok eder (alıp götürür).⁷

İlkel insanların inançlarıyla ilgili bir araştırma⁸ bu insanların çoğunun ruhu sadece çift olarak kabul etmediklerini aynı zamanda her biri bedenın bazı fonksiyonlarıyla ilişkilendirilmiş olan birden fazla ruha inandıklarını göstermektedir. Örneğin Melanezyalılar bir insanın yediden daha fazla ruha

⁴ Jung: *Modern Man in Search of a Soul*, (1936), s. 172 vd.

⁵ John iii. 8.

⁶ Nefes için kullanılan sayısız ifadeler arasında ruha veya psişeye işaret eden terimlerle dil bilimi açısından ilişkili olan pek çok ifade vardır. Örneğin:

Akad ve Asur dili: napištu = nefes, yaşam, ruh.

İbranice : nephesh= nefes, yaşam, ruh, kişi.

Arapça : tanaffus= Derin bir nefes almak.

nafs = Yaşam nefesi.

Yunanca : psyche = nefes veya ruh.

Stoik Felsefe : pneuma = nefes veya ruh.

Latince : anima & animus = Yunancada, anemos =ruh ve rüzgar.

Sanskritçe : ātman & prāna = nefes, rüzgar veya ruh.

⁷ John i. 29, ve Rev. 6

⁸ Bkz. I. Ek.

sahip olabileceğine inanırlarken, Keokuk yerlileri, kalbin, bedeninin, yaşamın, ismin ve ailenin ruhları arasında ayırım yapmışlardır. Batı'da, ruhun bu fonksiyonel yönleri, birleştirilmiş psişenin güçleriyle özdeşleştiriliyordu. Ancak fiziksel fonksiyonların bu farklılıklarının yanı sıra çoğu dinde ve bütün kültür düzeylerinde, yaşamın gizemini bütünüyle kapsayan ve çevreleyen şeylerin, ruh vasıtasıyla idrak edildiğine inanılırdı.⁹

Din psikolojisinin değinmek zorunda olduğu diğer yönler her ne olursa olsun, bizim şu andaki amacımız insan ruhunun hem bilinç hem de bilinçsizliğinin, yaşam ve ölümün gizemine gösterilen tepkinin ve insanın kendisinden bile daha gizemli bir canlılığa sahip olan birçok çevresel etkinin nasıl olduğunu ortaya koymaktır. Şayet bizim çalışmamızın asıl amacı bu ise, o halde 'din' kavramının ne anlama geldiğini tanımlamak zorundayız.

Tanımlamalar

Din sadece inançları, gelenekleri, âdetleri ve belirli sosyal gruplara ait ayinleri değil aynı zamanda bireysel tecrübeleri de içerir. Bireyin psişik yaşamını dışarıda bırakarak, dinin genel görünümüne vurgu yapan herhangi bir tanım, dinin en önemli özelliklerinden birini oluşturan bazı Aşkın Obje, Güç ya da Prensiplerin, bireysel düzeyde idrak edilmelerinden dolayı eksiktir.

Böylesi farklı bilgileri ihtiva eden din hakkında Profesör C. C. J. Webb'in söyledikleri şaşırtıcı olmasa gerekir: "Dinin tanımlanabileceğine inanmıyorum."¹⁰ Buna rağmen diğer yazarlar dini tanımlamak için ciddi girişimlerde bulunmuşlardır. Sir James Frazer din hakkında şunları söylemiştir:

"Dini, insan yaşamını ve doğanın akışını kontrol ettiğine ve yönettiğine inanılan insanüstü güçlerin bir yatıştırması ve uzlaştırması olarak anlıyorum." Bu şekilde tanımlanan din, teorik ve pratik olmak üzere iki unsuru ihtiva etmektedir; yani, insandan daha üstün güçlerin olduğuna inanç ve insanları uzlaştırma ve yatıştırma girişimi...

Bu tanıma Frazer yararlı bir yorum ekledi. "Şüphesiz ki inanç önce gelir, çünkü onu hoşnut etmeye çalışmadan önce kutsal bir varlığın olduğuna inanmak zorundayız. Ancak inanç uygun bir pratiğe dönüşmedikçe o, din olmaz yalnızca teoloji olur."¹¹ Emile Durkheim'in tanımında sosyal bir toplum içindeki inanç ve pratiklere (uygulamalara) vurgu yapan farklı bir ifade bulunmaktadır:

⁹ Önceki zamanlarda Yahudilere, ilk önce kanını akıtmadıkça et yemeleri yasaklanmıştı. "İsrail halkından ya da aralarında yaşayanlardan kim kan yerse, ona öfkeyle bakacağım ve halkımın arasından atacağım. Çünkü canlılara yaşam veren kandır. Ben onu size sunakta kendinizi günahattan bağışlatmanız için verdim. Kan yaşam karşılığı günah bağışlatır." Lev. xvii. 10,11; Ayrıca bkz: Deut. xii. ve 1 Sam. xiv. 32, 33.

¹⁰ Bkz. C. C. J. Webb: *Group Theories of Religion*, (1916).

¹¹ James Frazer: *The Golden Bough*: kısaltılmış basım (1925) s. 50.

Bir din, kutsalla, yani diğerlerinden ayrılmış ve yasaklanmış şeylerle ilgili inanç ve pratiklerden oluşan bütünleşmiş bir sistemdir. Bu inanç ve pratikler, kendilerine inanan bütün insanları Kilise diye isimlendirilen tek manevi bir toplum halinde bir araya getirir. Bu ikinci unsur, benim tanımında birinci unsurdan daha önemsiz değildir; din fikrinin bir Kilise düşüncesinden ayrı düşünülmemeyeceğini gösterdiğimizde, bununla dinin fazlasıyla ortak bir şey olduğunu da ifade etmiş oluruz.¹²

Durkheim bu tanıma dipnotta ilave yapmıştır. O ilk tanımında dini inançları sadece zorunlu olma özellikleriyle tanımlamıştı. Ancak; dini inançların zorunluluklarının, grubun kendi üyeleri üzerine yüklemelerinin bir sonucu olduğunu göstererek bu tanıma düzeltmek istedi.

Diğer taraftan, Profesör George Galloway tarafından yapılan bir tanım temel vurguyu birey ve onun psikolojik ihtiyaçları üzerine yapmıştır. Din, “insan”ın kendisi dışındaki bir güce inanmasına işaret eder. Kişi bu inanç sayesinde duygusal ihtiyaçlarının tatmin olmasını ve yaşamının istikrar kazanmasını ister. İnancını hizmet ve ibadet etme eylemleriyle ifade eder.¹³ Galloway tanıma şunu eklemiştir:

Dinî bilincin bilişsel yönü imanla gösterilir. İman duygu vasıtasıyla harekete geçer ve iç yaşamının ihtiyaçlarını tatmin edecek objenin varlığını doğrular... İnsanın en acil ve en değişmez ihtiyaçlarından birisinin kendini koruma isteği veya daha önce ifade ettiğimiz gibi insanı sınırlandıran ve tehdit eden pek çok güç karşısında yaşamın sürekliliğini devam ettirme isteği olduğu ifade edilir. Pratik yönler, dinin doğasına ait olan hizmet ve ibadet eylemleriyle gösterilir.¹⁴ Bu tanımın son cümlesi kitabın ikinci bölümünde dikkatimizi çekecektir.

Şu ana kadar din psikologları tarafından yapılan en yararlı iki tanım, J. Bisset Pratt’ın meşhur *The Religious Consciousness (Dinî Bilinç)* ve R. H. Thouless’in çok iktibas edilen *Introduction to the Psychology of Religion (Din Psikolojisine Giriş)* adlı kitaplarında yer almaktadır.

Din bireylerin ve toplumların kendi ilgi ve kaderlerini en üst düzeyde kontrol ettiklerini düşündükleri güç veya güçlere karşı sergiledikleri sosyal bir tutum ve ciddiye alınması gereken önemli bir olgudur... Bu tanımın dikkatinizi çekmek istediğim iki özelliği vardır. İlki, dini, bir ‘tutum’ olarak tanımlar... Alışık olduğumuz ‘tutum’ kavramı burada, dikkat, ilgi, beklenti, duygu ve davranış eğilimleri gibi şeylerdeki bilince *karşılık gelen* yönleri kapsamak için kullanılmış olmalıdır... Dini, bir tutum olarak tanımlamanın avantajları yeteri kadar açıktır. Bu, dinin psişik yaşamın sadece herhangi bir ‘bölüm’üyle ilgili bir konu olmadığını aynı zamanda insanı bütünüyle kapsayan bir olgu olduğunu gösterir. Bu tanım dini, duygu, inanç ve irade ile tanımlama konusundaki tarihi girişimlerde bulunan şeyleri kapsar ve dinin

¹² E. Durkheim: *The Elementary Forms of the Religious Life* (1954) s. 47.

¹³ G. Galloway: *The Philosophy of Religion* (1914) s. 184.

¹⁴ G. Galloway: *The Philosophy of Religion* (1914) s. 184.

doğrudan doğruya subjektif olduğuna ve böylece bilimden (bilim ‘tutum’dan ziyade ‘anlama’ vurgu yapar) ayrıldığı gerçeğine dikkat çeker. Aynı zamanda bu tanım, dinin objektif kabulleri içerdiği ve onayladığı diğer bir gerçeğe de vurgu yapar. Din, bir benliğin içtenlikle inandığı objeye karşı tutumudur.¹⁵

Dr. R. H. Thouless diğer yazarlar tarafından yapılan farklı tanımları incelemiş ve dinle ilgili bir tanımın yeterli olması için en az üç faktörü kapsamaması gerektiği sonucuna ulaşmıştır:

Davranış tarzı, entelektüel inançlar sistemi ve duygu sistemi. Tam ve tatmin edici bir tanıma ulaşmak için onları dini olarak niteleyen söz konusu duygu, inanç ve davranışların belirli görünümelerini daha fazla araştırmamız gerekir... Tanımımız daha sonra şöyle bir şekil alacaktır: *Din, insanüstü olduğuna inanılan varlık ya da varlıklarla girilen tecrübi bir ilişkidir.*¹⁶

Dr. Thouless bu tanıma şunları ekledi. Din psikolojisinde yaygın olarak kullanılan ve açıklanması gereken iki terim vardır. Bunlardan biri *dinî bilinç*, diğeri *dinî tecrübedir*. Dinî bilinç, zihinde mevcut olan ve içebakışla (iç gözlemlerle) incelemeye açık olan dinin bir bölümüdür. Dinî bilinç, dinî aktivitenin zihinsel yönüdür. *Dinî tecrübe* dinî bilinçteki duygu unsurunu tanımlamak için kullanılan daha müphem bir ifadedir. -Dinî inanca yol açan duygular veya dini davranışın etkileridir¹⁷... Din psikolojisinin asıl görevi dinî bilinci araştırmaktır. Ancak yalnızca bu konuyu araştırmak imkânsızdır; dinî davranışı da aynı derecede dikkatle incelememiz gerekir.¹⁸

Ancak psikolojik açıklamalarıyla birlikte bu tanımlamalar, yıllardır yapılmış olan bütün tanımlamaları tam olarak temsil etmez. Aslında tatmin edici bir tanıma ulaşmak için pek çok girişimde bulunulmuştur. Leuba 48 tane tanım seçebildi ve bu tanımlara ünlü kitabı *Psychological Study of Religion (Dinin Psikolojik Yönünden İncelenmesi)* (1912)’da kendisine ait iki tanımı ekledi. Daha sonra yazılanlarla beraber dinle ilgili bu tanımların analizi şunu göstermiştir ki, tanımlanan şey her durumda aynı ‘aktivite’yi ifade etmez. “Tanrı” kavramı gibi “din” kavramı da, biri diğerini doğrulayan veya açık bir şekilde aleyhinde olan manaları ve koruyucu anlamları altında toplayan “şemsiye” kelimelerden biridir.

¹⁵ J. B. Pratt: *The Religious Consciousness* (1930) s. 2-3.

¹⁶ R. H. Thouless: *An Introduction to the Psychology of Religion* (1936) s. 3-4.

¹⁷ Modern psikolojik ekollerden birisi olan davranışçılık, psikolojinin sadece davranışlarla ilgili çalışmalarla ilgilenmesi gibi tamamıyla yetersiz olan bir tutumu kabul eder. Davranışçılık, tecrübî olmayan bir kavram olduğu için, bütün zihinsel çalışmaları reddeder. Bu nedenle herhangi bir davranışçının din hakkında hüküm vermesini kabul etmek mümkün değildir. Dinin içerdiği şey her ne olursa olsun o, insan zihninin nasıl tepki verdiğini, insanın çevresiyle ve tecrübenin içeriğiyle ilgili açıklamaları nasıl şekillendirdiğini açıkça içerir. Din en az üç faktör içermektedir; inanç, duygu ve davranış (yapılan ve yapılmayan şeyleri, ritüel ve tabuları içerir). Bunların hiçbirisi tek başına fonksiyon gösteremez.

¹⁸ A. g. e., s. 5.

Leuba kendi zengin tanım koleksiyonunu iki gruba ayırdı. Bu gruplardan birisi dini, “yorumlama isteği uyandıran bir gizemi kabul etme” olarak ele alırken, Schleirmacher’in de kabul ettiği ikinci grup, dini, “Tanrı’ya duyulan mutlak bir bağlılık duygusu” olarak ele alır. Bu iki düşünce ekolüne Leuba üçüncüsünü eklemiştir. “Din insan yaşamını ve doğanın akışını kontrol ettiğine ve yönettiğine inanılan güçlerin *uzlaştırması ve yatıştırmasıdır*.”¹⁹ Aslında bu, Pratt tarafından ileri sürülen tanımla aynıdır. Din psikolojisi öncelikle William James’den alıntı yapmadan tam olarak yazılamayacağı için şu yorumu eklemek zorundayız. Çünkü çok sayıda din tanımının bulunması ve bunların birbirlerinden çok farklı olması, “din” kavramının herhangi tek bir prensip veya temelle desteklenemeyeceğini kanıtlaması bakımından yeterlidir... Teorik bakış açısına sahip olan bir zihin materyallerini daima aşırı derecede basitleştirme eğilimindedir... Bir kişi muhtemelen en kapsamlı ve en genel terimlerle, dinî yaşamın, görünmeyen bir düzenin var olduğu inancını içerdiğini ve bizim için en uygun olan şeyin kendimizi ona uyumlu bir şekilde intibak etmeye bağlı olduğunu söyleyebilir. Bu inanç ve bu uyum, ruhun dinî tutumudur... Ayrıca dinî olarak adlandırdığımız herhangi bir tutum konusunda ciddi, önemli ve hassas bir şeyin olması gerekir.²⁰

Bu nedenle din için belirli bir tutumun yeterli olmayacağı açıktır. Din, şu ana kadar söz etmediğimiz diğer faktörlerin yanında hem irade hem de duygunun etkisini içeren davranış ve aklı tümüyle içine alır. Ancak açık olmayan şey, bu unsurların ilişkilendirilme tarzı ve onların din içindeki özel önemidir. Çünkü bütün bunlar insan gayretini konu edinen, kutsal ve seküler her disiplinin içerisinde yer almıştır.

Leuba, davranış olarak görülen dinde etkili bir faktör olan iradenin önemine özellikle vurgu yapmıştır. Ancak tapınma, boyun eğme ve teskin etme ayinlerinde açıkça görülen eylemlerde kendilerini açığa vurmeyen yönleri de kendi din kavramından çıkarmadığını ustaca ilave etmiştir. *Aktif* din, iradenin işlemeden ve göreceğimiz gibi güdüsel eğilimlerden kaynaklanan bazı davranış türlerini içerirken; *pasif* din, kendine bağlanılan Objeye yönelik eylemlerde bulunmaktan daha çok, içinde duygusal tutumun daha belirgin olduğu ve psişenin onun vasıta ile hareket ettiği bir formdur. Archbishop Söderblom, dinde temel unsurun ne biçimsel bir inanç, ne de düzenli bir tapınma eylemi olmadığını bilakis “kutsal varlık”²¹ (tabu-holy) verilen bir cevap olduğunu ileri sürmüştür. Bu nedenle din psikolojisinin,

¹⁹ Buda, Hindu metafiziğine olan muhalefesinde, ne farklı tanrılara olan inancı benimsemiş ne de onlara yapılması gereken ibadetlere katılmıştır. Budizm’in sonraki formlarında özellikle de Mahāyāna Budizminde yapılan fiili eylemlerinde, kendilerine ibadet yapılması istenen doğaüstü güçlerin varlığına olan inancı yeniden canlandırdığını göz ardı etmemek gerekir.

²⁰ William James: *Varieties of Religious Experience*: 36th edn (1928) s. 26 vd.

²¹ N. Söderblom: *Das Werden des Gottesglauben* (1916) s. 211.

insanın “kutsal” olarak kabul ettiği güce verdiği cevapla ilgili araştırmaları da kapsamı gerekir.²²

Daha fazla ilerleyebilmemizi kolaylaştırması bakımından, insan gelişiminin ilk dönemlerindeki kültür ve din hakkında antropolojinin söylemek zorunda olduğu şeyi görmek için girişimde bulunmalıyız.

Antropoloji ve İlk Kültürler

Antropoloji ve Etnoloji, gelişimin nispeten düşük olduğu düzeylerde insanların kurum ve geleneklerinin, dünyanın büyük oranda ayrılmış bölümlerinde şaşırtıcı bir benzerlik sergilediğini göstermektedir. Şu ana kadar keşfedilmiş tarih öncesi her toplumun kalıntıları, bütün insanların ateşin nasıl yakıldığını bildiğini ortaya koymaktadır. Dünyanın her yerinde Paleolitik ve Neolitik dönemlere ait işlenmiş taşlar bulunmuştur. Bu el yapımı eski eserlerin²³ tarih öncesi medeniyetlerdeki her düzeyde dini bağlantılarının var olduğuna işaret ettiği düşünülür. Bu kanıt, ilk insanın “nihayetinde benzer bir geleneği” paylaştığını göstermek için kullanılabilir.²⁴ Böyle bir geleneğin varlığı, Profesör Herbert Kühn’ün Pyrenees’lerin tarih öncesi sanatları ile ilgili çalışması sonucunda söylediği şeyle doğrulanmaktadır:

Yerin altında gizlenmiş derin mağaralardan gizemli şeyler ortaya çıkmıştır. Mağaralar, uzun zaman önce yaşamış hem bizden çok uzak hem de bize çok yakın olan insanların seslerini duymuş ve bize iletmiştir. Onların umutları bizim umutlarımızla karşılaştırıldı, onların dilekleri ve hayalleri bizimkilerden çok farklı değildi. Tarih öncesinde insanı güdüleyen, onların görevlerini belirleyen, amaçlarını sağlayan şey, bizim doğum ve ölüm kompleksi olarak isimlendirebileceğimiz şeydi... Bugünün bir görünümü gibi duran uzak geçmişimizin derin izlerine yukardan bakabilir ve orada kendimizi aynadaki gibi görebiliriz... Varlıklar bizim gibidirler. Biz insanın var olmak için çabaladığını ve itaat ettiği büyük güçle mücadele ettiğini görürüz... Bu çetin ve gayretli yiyecek arama çabasının dışında, geçmişte olduğu gibi bugün de hâlâ bizi korumak ve cesaretlendirmek suretiyle var

²² ‘Aslında, bir kişinin kutsal hakkında genel olarak söyleyebileceği tek yararlı şey, bu kavramla ilgili olarak yapılan birçok tanımda belirtildiği gibi kutsalın, kutsal olmayanın karşısı olduğudur. Herhangi bir kişi, doğayla ve karşıtlığın şekli ile ilgili açık bir ifade vermeye giriştiğinde zorlukla karşılaşır. Hiçbir temel formül, gerçeklerin karmaşıklığını açıklayamaz.’ Roger Caillois: *L’Homme et le sacré*: Mircea Eliade tarafından aktarılmıştır. *Patterns Comparative Religion* (1958) s. xii. Profesör Eliade de bu karmaşıklığın gerçekleri arasına tabu, ritüel, sembol, mit, şeytan ve tanrıyı ilave eder. ‘Ancak tüm konuyu böyle bir liste ile anlatmak aşırı bir basitleştirme olacaktır’.

²³ ‘The “bullroarer” (Bazı kabile ritüellerinde sallandığında kükremeye benzer bir ses çıkaran, ucuna ip bağlanmış bir tahta parçasından oluşan alet ç.n.) İngiltere’de köylü bir çocuğun oyuncağı olmakla sınırlı kalırken New Mexico, Avustralya, Yeni Zelanda, eski Yunan ve Afrika’da her zaman dinî gizemliliği bulunan kutsal bir enstrüman olarak kullanıldığı ortaya çıktı’. Andrew Lang: *Custom and Myth* (1914) s. 31.

²⁴ L. R. Farnell: *The Evolution of Religion* (1905) s. 9.

olma mücadelemizde bize yardım eden, önemli ruhsal nitelikler ortaya çıkmıştır. Bütün dinlerden önce var olan büyü, sihirbazlık, ritüel danslar, törensel kıyafetler, sihir, kutsal şarkı... ve sanat, daha sonraki çağlarda olduğu gibi o zaman da dinle yakından ilişkiliydi. Sonra sürekli ve uyumlu düşünce, içeriği dolu kavramlar, büyü, tuhaf olguların deneyimi; evrenin büyümlü bir algılanması. Sonuçta felsefemiz oldu. Ruhsal yaşamın her üç alanı olan din, sanat ve felsefenin başlangıcı, tarih öncesi insanın dünyasında bulunmaktadır.²⁵

Bu nedenle toplumun ilk düzeylerinde bulunan kültürel benzerliklerin temel psikolojik benzerliklerle ilişkili olduğunu varsaymak mantıklı görünmektedir. Çünkü, genelde fiziksel beden -pigmentasyonu ne olursa olsun- her yerde temelde aynı olduğu gibi, insan zihni de her yerde aynı temel özelliklere sahiptir. Bu yüzden insanın zekâsı her yerde belirli temel özellikler gösterir. Aile içi evlilik, aile dışı evlilik ve totemizm gibi böyle yaygın gelenekler, yaşama ve çevreye verilen hemen hemen aynı zihinsel reaksiyonlardan kaynaklanıyor gibi görünmektedir.

Düşünce tarihinin geçmişine bakarsak, fikir ayrılığının son derece az olması gereken bir zamanın var olduğu açıktır... İlkel ve yeterince gelişmemiş toplumlarda bütün düşüncenin belirli bir kısmındaki fikir birliğinin, alt katmanlara özgü bir özellik olduğunu görürüz.²⁶

Bu iddianın karşısına kültürel yayılma teorisini koymalıyız. Bu teori bugün, Grafton Eliot Smith ve W. J. Perry tarafından büyük bir gayretle yayıldığı zamandan daha az popülerdir. Bu teoriye, burada kısaca değinilmek zorundadır, çünkü bu tezinin evrensel olarak bir gerçekliği varsa o zaman bu gerçeklik, Jung'un kolektif bilinçaltının (objective psyche) var olduğuyla ilgili iddiasının geçerliğine götüren bir öneme sahip olacaktır. Eliot Smith ve W. J. Perry medeniyetin kökenlerinin, Mısır Hanedanlığı öncesinin genlerine dayandığını iddia etmişti. Dünyanın farklı yerlerindeki farklı medeniyetler arasındaki benzerlikler kültürel yayılmadan kaynaklanmaktaydı. Bir medeniyetin inanç ve ibadetleri, göç ve seyahat vasıtasıyla dünyanın uzak bölgelerine taşındı. Kıtalar arası seyahatle ilgili etkileyici bir kanıtın değeri, son yıllarda yapılan son derece tehlikeli seyahatler yoluyla ortaya konulmuştur. Bu seyahatler, geniş ölçüde ayrılmış kıtalar ve adalar arasındaki bağlantının ilk zamanlar mümkün olduğunu göstermiştir.²⁷ R. R. Marett'in birçok kez belirttiği gibi, bu tür geçişlere ve göçlere imkân sağlanınca, kültürel geçişin psikolojik özelliklerini incelemenin gereği ortaya çıkar. Başka insanlar fikir ve uygulamaları reddederken eğer dünyanın bir bölümündeki bazı insanlar bunları kabul

²⁵ Herbert Kühn: *On the Track of Prehistoric Man* (1958) s. 184-5.

²⁶ Stanley A. Cook: *The Study of Religions* (1914) s. 84.

²⁷ Thor Heyerdahl: *Kon-Tiki* (1950). Profesör Gordon Childe, Okyanusya Polinezyalıları'nın taş aletler kullanarak yiyecek ve gerekli şeyleri sağlamak için çıkılan bin milin üzerindeki bir deniz seyahatinde yüz kişiyi taşıyabilen yüz fit uzunluğunda tekneler yapabildiklerini ileri sürmüştür. Bkz. Gordon Childe: *What Happened in History* (1942) s. 75 vd.

ederlerse, bunun açıklaması karmaşık psikolojik motivasyonlarda ve ulaşılan sosyal gelişim düzeyinde aranmalıdır. Çünkü insanın her yerde, mutluluğunu artıracığını hayal ettiği gelenekleri ve pratikleri özümseyebileceği ve mutluluğunu tehlikeye atacağını düşündüğü gelenek ve pratikleri reddedebileceği temelde benzer bir psikolojiye sahip olduğu görünmektedir. Ayrıca yaratıcı zihinlerin sadece Mısır Hanedanlığı öncesinde bulunduğuyla ilgili teoriye şu anda inanmak, bu teorinin ileri sürüldüğü zamanda olduğundan daha zordur. Dünyanın çeşitli bölgelerinde yapılan antropolojik keşifler, Eliot Smith'in bu teorisini desteklememektedir.²⁸

Eskiden dünyanın yarısından fazlasını kaplayan paleolitik kültürün benzer bir zihin türüyle ilişkilendirildiğini varsaymak daha mantıklı görünüyor.²⁹ Bu kültür aşamasından geçen bütün ırklar ortak bir psikolojiye sahipti. Bu iddia, diğer bir modern teoriyle -evrim- hala yakından ilişkilidir. Çünkü beynin evrimsel gelişiminin ilk insanlar arasındaki inanç ve geleneklerin gelişimiyle ilişkili olduğu görülmektedir. Biz “ilkel insan” sözüyle ne kastedildiğini sormaktan vazgeçmeli ve onun psikolojik gelişimini bilmekle ne yapabileceğimizi sormalıyız.

İlkel İnsan ve Din

“İlkel” kelimesi genellikle “orijinal” ifadesine yakın bir anlamda kullanılır. Ancak bu terim, insan bağlamında düşünüldüğünde, insanın hayvan soyundan açık bir şekilde ayrıldığı döneme işaret eder. İlk insanla ilgili fosilleşmiş kalıntılar, insanın beden iskeletinin insana benzeyen maymunlarla yakından ilişkili olduğu halde, kafa yapısı ve kapasitesinin önemli farklılıklar sergilediğini göstermiştir. Bu temel farkın, beynin ön alın bölgesinin evrimsel gelişimiyle ilişkili olduğu görülmektedir. İnsanın kafatasının fiziksel gelişimiyle ilgili bir araştırma, insanın hayal gücüyle ilişkili olan bu bölgelerinin, ilk insanda iyi gelişmiş olduğunu gösterir. Ancak rasyonel denetim ve düzenlemeyle ilişkili olan ilkel beyin zarının bu bölgeleri yetersizdi. Aslında bu psikolojik gerçek, “modern” insanla “ilkel” insan arasında ayırım yapmak için bir kriter sağlamaktadır.

²⁸ Örneğin bkz. Sir John Marshall, *Mohenjo-Daro and the Indus Civilization* (1931) adlı kitabında Harappa ve Mohenjo-Daro'da ortaya çıkarılan en eski şehirlerin Mezopotamya ve Susiana (Asya'nın güneybatısında eski bir ülke ç.n.) ile kültürel bağlara sahip olduğunu göstermiştir. Ayrıca bkz. E. Mackay: *The Indus Civilization* (1935); Stuart Piggot: *Prehistoric India* (1950); Sir Mortimer Wheeler: *Early India and Pakistan* (1959); ve W. F. Albright: *From the Stone Age to Christianity* (yeniden gözden geçirilmiş baskı 1957).

²⁹ Arnold Toynbee'nin *A Study of History* (1934), Vol. I. Ek I.C (iii) b, s. 424-40, içinde ‘*The Uniformity Theory and the Diffusion Theory*’ ismini verdiği güzel bir şekilde belgelenmiş bir takdimi bulunmaktadır. Bu takdimde şöyle demektedir: “Medeniyet öncesi yayılma yaratıcılığı teşvik etmeyi sağlayabilir. Ancak yayılmanın bizatihi kendisi yaratıcı güçle özdeş olamaz. Çünkü, *eski hipotez*’e göre o, zaten güçsüz olan bir ruhtan ortaya çıkmıştır.”

Kafatası gelişimi “ilkel” olarak tanımlanabilen insanın anlayışını incelediğimizde, ilkel akılların, canlı ve cansız objeler arasında açıkça ayırım yapabilme konusunda zorlandıklarını görürüz. Bu nedenle onların kullandığı kavramların çoğu belirsiz ve değişken gibi görünür. (Animatizm ve animizm gibi konuyla ilgili kavramlara özel vurgu yapmaya gerek yoktur). Beynin ön alın bölgeleri geliştikçe insan zamanla “görsel zeka” (eye-minded) ile görme yeteneğine sahip oldu. Bu, fiziksel gelişimin genel seyrini takip eder. Omurgalıların burun bölgeleri küçüldüğü için beynin görülebilir tasvirler ve işitilebilir etkilerle ilişkili bölgelerinde bir artış gözlenebilir. Bu gelişim, ilkel insanın dini için oldukça önemlidir. Bütün dinlerin güçlü tasvirlerin varlığını sergilemesi bir dereceye kadar insanın “görsel zeka” ile görebilmesinden kaynaklanabilir. Resimlerdeki bu düşünme eğilimi güçlü bir şekilde işlemeye devam eder. Her ne zaman insan, entelektüel süreçlerinin uğraşmakta zorluk çektiği deneyim özellikleriyle karşılaşsa, bu resimsel düşünme eğilimi güçlü bir şekilde çalışmaya başlar. Üç ve altı yaşları arasındaki çocuklar tecrübelerini, kendisi ve kendi içindeki dünya konusundaki entelektüel olmayan açıklamasını resimsel olarak ifade eden karakterlerin aktivitelerinde somutlaştırır. Çocuğun psikolojik gelişimi, ilkel akla çok yakın bir benzerlik taşır. Bu gerçek, din psikolojisi için çok önemlidir. İnsanın beyni geliştikçe koordinasyon güçleri ve sonuçta insanlık tarihinde büyük “kriz”i simgeleyen bir gelişme olarak konuşma gücü bağışlandı. İlkel tecrübeyi ifade eden çoğul resimlerin başarılı bir odağa, “kelimeye” dönüştürüldüğünü gösterdi. Birçok zihinsel resim, tek bir kelime oldu. Ancak böyle kelimeler dilbilim öncesi resme ait çağrışımları korudu.³⁰ Dordogne’deki derin mağaraların duvarlarında bulunan Aurignacian ve Magdalenian devirlerine ait boyamalar, ilk düşüncenin sadece büyük oranda resimli şekilde ifade edilmiş doğasını değil aynı zamanda ilkel dinin son zamanlarda olduğundan daha az olmayan ritüellerini ifade eden bir özelliğini göstermektedir. Canlı modelleri götürmenin fiziksel olarak imkânsız olacağı yerlerde yapılan bu resimler, dinî ayinlerin yerine getirilmesinden farklı olan gerçek bir ayrıntıyla daha önceden olduğu gibi yoğun bir şekilde ilgilenilmeyi içerir. Burada tek bir hata ya da eksikliğin bütün seremoninin etkinliğini zayıflattığına inanılmaktadır. Bu, eski Romalılar zamanında yapılan ritüeller için de aynı derecede doğrudur.³¹ Detayların doğruluğuyla

³⁰ İlkel insanların dili önemli derecede resimsel ifadeye sahipti. Sınıf ve tür konusunda tanımlayıcı olan fikirleri bütünüyle entelektüel terimlerle ifade etme gücünden yoksundu. Örneğin Tazmanyalılar, farklı ağaç türlerine işaret eden birçok kelime türüne sahiptiler ancak ağaç için genel bir terimleri yoktu. Jung, bu düşünme türünü “somutlaştırma” olarak ifade eder. Bkz. *Psychological Types* (1938) s. 533.

³¹ Bu ayinlerin etkisinin, yardımına ihtiyaç duyulan Tanrı’nın uygun ismini kullanmayla doğrudan ilişkili olduğuna inanılırdı. ‘Özel’ bir Tanrının fonksiyonel yardımı, bir takım özel şartlarda, yalnızca onun gerçek ismini kullanmak suretiyle elde edilebilirdi. Bu nedenle pek çok isim, yardımı arzulanan Tanrı’nın asıl isminin eksikliğinden kaçınmak amacıyla yakarış alternatifleri olarak kullanıldı. Klasik dinlerde (ve aynı zamanda Hıristiyan ritüellerinde) ‘doğru söyleme sanatı, etkisi, tam ve eksiksiz olarak

ilgili bu meşguliyet ilkel insanın dininde etkili bir rol oynayan korku unsurundan kaynaklanmıştır. Pek çok dinde ve modern zamanlardaki batıl inançlarda insan böyle yapmaya devam etmektedir.³² Bu konular tam olarak gelecek bölümlerde daha fazla tartışılacaktır.

tekrarlayabilmesine bağlı olan papazlara ait bir teknik' idi. Bkz. G. Wissowa: *Religion und Kultus der Römer* (1912) vol. 2. s. 37.

³² Bkz. Oskar Pfister: *Some Applications of Psycho-analysis* (1923) s. 330 vd.